

КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПОСТМОДЕРНОГО ПОЕТИЧНОГО ТЕКСТУ

Стаття присвячена обґрунтуванню доцільності застосування та виробленню принципів концептуального аналізу при вивченні постмодерного тексту. Розглянуті основні напрями дослідження концептів та риси постмодерної літератури. Запропонована методика концептуального аналізу поетичного тексту.

Ключові слова: когнітивна лінгвістика, концептуальний аналіз, концепт, постмодернізм, лінгвістичний символ.

Ткачук Н.О. Концептуальный анализ постмодерного поэтического текста *Статья посвящена обоснованию целесообразности применения и выработке принципов концептуального анализа при изучении постмодерного текста. Рассмотрены основные направления исследования концептов и черты постмодерной литературы. Предложена методика концептуального анализа поэтического текста.*

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, концептуальный анализ, концепт, постмодернизм, лингвистический символ.

Tkachuk N.O. The method of conceptual analysis of a postmodern poetic text *The article is devoted the ground of expedience of an application and making the principles of conceptual analysis at the study of postmodern text. Studed the the main techniques of analyzing the concept and features of the postmodern literature. The method of conceptual analysis of poetic text is offered.*

Keywords: cognitive linguistics, conceptual analysis, concept, postmodern, linguistic symbol.

У сучасному науковому вимірі художній текст розуміють як культурну комунікативну систему, яка завдяки образам, мотивам, символам, що переходять з епохи до епохи, від тексту до тексту, нагромаджує і зберігає величезний смисловий потенціал, необхідний для розуміння як тексту в цілому, так і для трактування його окремих складових. Актуальність дослідження зумовлена і зростанням інтересу до вивчення художнього тексту в межах когнітивної лінгвістики, психолінгвістики, комунікативного та функціонального напрямів лінгвістики, сучасної теорії тексту, що зумовлено розвитком антропоцентричної парадигми в сучасній лінгвістиці.

Розглядаючи природу і структуру лінгвістичного символу в поетичному тексті [18], ми дійшли висновку, що в своїй основі лінгвістичний символ містить когнітивний концепт, на периферії – міфологема та архетип, а в плані вираження представлений звуко-буквенною оболонкою номена символу в тексті. Оскільки концептуальний аналіз може означати й аналіз концептів, й аналіз за допомогою концептів або аналіз, граничними одиницями якого є концепти [12: 117], то цілком слушним вважаємо застосування цього методу для вивчення смислового простору поетичного символу.

Мета статті – спроба обґрунтувати доцільність застосування та виробити принципи концептуального аналізу при вивченні постмодерного поетичного тексту.

Загалом, концептуальний аналіз широко використовують у лексикології і фразеології, а також у когнітивній лінгвістиці, досліджуючи культурні

концепти (О. Кубрякова, В. Маслова, З. Попова, Т. Радзієвська, О. Селіванова, Ю. Степанов, Й. Стернін та інші). За твердженням О. Кубрякової, концептуальний аналіз спрямовано на виявлення знань про світ [6]. У лінгвістиці тексту концептуальний аналіз використовують задля дослідження семантичного (концептуального) простору художнього твору (Л. Бабенко, Ю. Казарін, М. Крупа, В. Маслова, Л. Поповська та інші) і на цій підставі «відтворення мовної картини світу його автора з позиції когнітивної лінгвістики і лінгвопоетики спрямовані на вираження ціннісного сприйняття світу» [15: 109]. Оскільки художня література відіграє важливу роль у формуванні концептів національної мови, то використання повного або часткового концептуального аналізу художнього тексту, дасть нам уявлення про формування національномовної картини світу загалом.

Для того, щоб говорити про лінгвістичний символ у мовній моделі світу, необхідна наявність двох умов: 1) зв'язок слова-експлікатора символу в тексті з міфологією і/або релігією; 2) інтертекстуальність як вихід у культурний контекст [1: 3].

Постмодернізм – це світоглядно-мистецький напрям, що в останні десятиліття ХХ ст. прийшов на зміну модернізмові. Цей напрям – продукт постіндустріальної епохи, епохи розпаду цілісного погляду на світ, руйнування систем – світоглядно-філософських, економічних, політичних. Визначальними для нашого дослідження стали такі знакові риси постмодернізму, як: потяг до архаїки, міфу, колективного позасвідомого; прагнення поєднати, взаємодоповнити істини (часом полярно протилежні) багатьох людей, націй, культур, релігій, філософій; бачення повсякденного реального життя як театру абсурду, апокаліптичного карнавалу; сюжети творів – це легко замасковані алюзії на відомі сюжети літератури попередніх епох; запозичення, перегуки спостерігаються не лише на сюжетно-композиційному, а й на образному, мовному рівнях [21].

Зі зміною світоглядної й естетичної парадигми – появою постмодернізму – формується інтенціональна детермінованість інтертекстуальності. Її «розширення відбувається не за рахунок кількісного показника (нового дискурсу, як свого часу поява романтизму, реалізму, модернізму, соцреалізму), а якісного – внаслідок синтезу вже існуючих парадигм у їх знакових маркерах і брєндах: титульних іменах, назвах, формулах, текстах» [10: 23]. Такий структурний і семіотичний симбіоз є певною аналогією людської свідомості, у якій синкретично поєднується все, що є змістом концептуальної та мовної картин світу людини, усіх її вражень, емоцій, почуттів і відчуттів. У постмодернізмі текст уподібнюється свідомості, зміст же тексту співвідноситься з несвідомим [8: 93]. Інтертекстуальність при цьому розглядається як колективне несвідоме, основним елементом якого є архетип, здатний актуалізуватися в художній творчості. Автор при цьому виступає «швидше провідником архетипових образів із несвідомого рівня об'єктивно-психологічного буття до сфери художньої реальності» [8: 100].

В. Ешкілев, подаючи в «Глосарійному Корпусі» поняття постмодернізму, покликається на Ж. Ф. Ліотара, який увів у філософію дискурс про

постмодерн, що розглядається як «усвідомлення вичерпаності звичного погляду на буття, як на динамічну, вічно перебуваючу в процесі позитивного розгортання, маніфестацію первісних і непорушних категорій» [14: 94].

Відповідно до когнітивної парадигми художній текст осмислюється як складний знак, що виражає знання письменника про дійсність, втілені в його творі у вигляді індивідуально-авторської картини світу [2: 24]. Ю.М. Лотман стверджував, що «текст є відображенням структури свідомості автора і його світобачення, але і створена цією свідомістю структура світу (модель світу і модель авторської особистості)» [16: 264–265].

Інтегральним чинником мовної картини світу та мовної особистості письменника є концепт [9: 158]. Оскільки вичерпний аналіз теорії «концепту» не є метою нашої статті, ми обмежимося тільки тими теоретичними положеннями, які безпосередньо торкаються теми нашої розвідки.

Класичним стало тлумачення концепту О. Кубряковою: «Концепт — термін, що служить поясненню одиниць ментальних і психологічних ресурсів нашої свідомості й тієї інформаційної структури, що відображає знання й досвід людини; оперативна змістовна одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи й мови мозку, всієї картини світу, відображеної у психіці людини. Поняття концепту відповідає уявленню про ті змісти, якими оперує людина у процесах мислення і які відображають зміст досвіду та знання, зміст результатів усієї людської діяльності і процесів пізнання світу у вигляді деяких квантів знання» [6: 90]. О. Селіванова обстоює концепт як інформаційну когнітивну структуру свідомості, певним чином організовану та вбудовану до колективної чи індивідуальної концептосистеми. «Зв'язки концепту із внутрішнім лексиконом (знаннями в мові та про мову) підпорядковані механізмам взаємодії, кодовим переходам вербального й концептуального у свідомості людини» [17: 417–418].

У сучасній лінгвістиці тексту й когнітивній поезиці розробляється поняття і текстового концепту, що «характеризує авторський вибір концептуальних пріоритетів і формує індивідуально-авторську картину світу в художньому творі, яка визначається естетичними домінантами письменника» [13: 170]. Українська дослідниця О. Кагановська визначає текстовий концепт як «мовленнєво-розумове утворення змістового плану, яке характеризується багатомислов'ю напруженістю й надкатегоріальністю і на текстовому рівні імплікує сукупність певних ознак метаобразів художнього твору з метою їхньої подальшої імплікації» [5: 241]. Зв'язок концептуальних ліній тексту формує концептуальну структуру.

Основною власне лінгвістичною характеристикою концепту є закріплення за певним способом мовної реалізації: «Концепт — це певний узагальнений смисл, що існує в конкретній духовній культурі, смисл, який може мати різні мовні втілення» [4: 27]; це вербалізований культурний смисл, що є семантичною одиницею «мови» культури, план вираження якого репрезентує мовний знак [3: 56].

У вивченні концептів домінує метод концептуального аналізу. Процеди цього аналізу відмінні в різних напрямках і течіях, але повинні зводитись

до реконструкції когнітивних механізмів індивідуальної чи колективної свідомості, які опосередковують формування й упорядкування знань про об'єкти дійсності та результати внутрішнього рефлексивного досвіду [17: 419]. Головною проблемою різних підходів до концептуального аналізу є пошук проміжної метамови опису концептів: із застосуванням метамов лінгвістики або природної мови на базі різноманітних когнітивних моделей.

Російський психолінгвіст Р. Фрумкіна зазначає, що між різними авторами немає згоди не тільки відносно того, яким повинен бути набір процедур, котрий треба вважати концептуальним аналізом (або аналіз концептів, або аналіз за допомогою концептів), а й стосовно того, що слід вважати його результатом [19: 96]. Дослідниця наголошує на тому, що концептуальний аналіз є не стільки окремим методом, скільки сукупністю методик, об'єднаних спільною метою [20: 3]. О. Селіванова з цього приводу зазначає, що моделювання концепту повинне застосовувати принцип двовекторності, постульований ще Л. Виготським – рух від думки до слова і від слова до думки, тобто від зовнішнього мовного позначення до структури знань про позначене і навпаки. *«Цей принцип забезпечує від абсолютизації мовного чи концептуального, уможлиблює встановлення зв'язків між ними. При цьому визначальними моментами аналізу є вибір однієї з позицій антиномії когнітивізму / конекціонізму, модуляризму / холізму, а також обґрунтування концепту в колі феноменів поняття, значення, встановлення його структури відповідно до функціональної організації свідомості»* [17: 420].

Л. Поповська виокремлює два способи виявлення змістовно-концептуальної інформації художнього тексту, яка репрезентує художню картину світу письменника. Перший спосіб – це шлях від змістовно-фактуальної та змістовно-підтекстової інформації до змістовно-концептуальної, а другий спосіб – шлях від мовних засобів (мовних символів) до концептуального смислу, тобто за допомогою аналізу використаних автором мовних художніх засобів визначають фрагменти художньої картини світу письменника або його героїв [15: 358–360].

Більшість дослідників виходять із того, що в структурі концепту потрібно виділяти ядро і периферію. Ядро – це словникові значення тієї чи тієї лексеми, яка є іменем концепту; периферія – суб'єктивний досвід, різноманітні прагматичні складові ядерної лексеми, конотації й асоціації. При дослідженні художніх концептів В.А. Маслова пропонує виділяти три складових: ядро (когнітивно-пропозиційну структуру концепту), приядерну зону (інші лексичні репрезентації концепту, його синоніми тощо) та периферію (асоціативно-образні репрезентації). Ядро і приядерна зона переважно репрезентують універсальні й загальнонаціональні знання, а периферія – індивідуальні [11: 30–31].

Іншу методику концептуального аналізу пропонує Л.Г. Бабенко: 1) виявлення набору ключових слів тексту; 2) опис позначуваного ними концептуального простору; 3) визначення базового концепту (концептів) описаного концептуального простору [2: 83]. При цьому наголошується, що *«вивчення концептосфери тексту (або сукупності текстів одного автора) передбачає узагальнення всіх контекстів, у яких уживаються ключові слова, – носії*

концептуального смислу, з метою виявлення характерних властивостей концепту» [2: 85]. У ході концептуального аналізу, з точки зору Л. Бабенко, слід враховувати когнітивно-пропозиційні структури, оскільки пропозиція — це «особлива структура представлення знань», яка формується на основі різних сукупностей однорідних елементів, через які і відбувається тлумачення концептів [2:85]. Носіями цих знань у тексті найчастіше є «предикативні слова»: дієслова, прислівники, прикметники і т. д.

Н.А. Кузьміна пропонує декілька етапів дослідження. Перший етап аналізу пов'язаний з ви členовуванням концептуального ядра, «яке представлено набором базових метафоричних моделей, елементи яких по-різному кодують одні і ті ж поняття» [7: 228]. У результаті виходить асоціативно-вербальна мережа, що складається з пересічних метафоричних моделей — концептуальних шарів. На думку дослідника, при реконструкції світобачення автора тексту необхідно враховувати не лише характер цих моделей, але і зв'язки між ними, оскільки світ «у свідомості «проциджується» через сітку цих моделей і відповідним чином трансформується, категоризується» [7: 228]. Під фрагментом художньої картини світу (за Н. Кузьміною «когнітивно-мовна карта») учений розуміє сукупність усіх метафоричних моделей, що відображають одне і те ж поняття. За своєю суттю це певне асоціативно-смісловне поле тексту, що репрезентує досліджуване явище, яке необхідне для вирішення подальших дослідницьких завдань, що розуміються як «поступовий рух від когнітивного — до мовного, від узагальненого — до індивідуального, від форми — до смислу, від мови — до тексту» [7: 229].

Оскільки в сучасній лінгвістиці не існує стійкої універсальної моделі концептуального аналізу, про що свідчить наявність різних методик його виконання, якнайповнішим, на наш погляд, буде комплексний (багатоаспектний) аналіз, проведений з послідовним вживанням декількох взаємодоповнювальних методик. Зазначимо, що запропонована методика концептуального аналізу, пов'язана з досліджуваним матеріалом (постмодерний поетичний текст) й обумовлена поставленими цілями і завданнями (спроба реконструкції та зіставлення мережі символів у художній картині світу сучасних українських поетів з когнітивною):

а) методом суцільної вибірки ви членовуються всі слова-експлікатори концепту;

б) усі приклади, виявлені в тексті/текстах, розподіляються на дві групи: перша — пряме вживання слова, друга — переносне; проводиться кількісна обробка даних;

в) дається аналіз ядра концепту: слова, ужиті в номінативному значенні і їх деривати увійдуть до ядра концепту разом із словниковими дефініціями різних типів тлумачних і етимологічних словників;

г) подається аналіз асоціативного поля концепту; виявляються асоціації, стимулом для яких є слово-експлікатор. Встановлюється коло загальнономовних асоціацій, які потім зіставляються з авторськими, виявленими з найближчого оточення тексту слова-стимул-реакції, таким чином фіксується первинне розширення семантики слова;

д) пропонується аналіз образного рівня концепту; включає розгляд сполучуваності слова-експлікатора. Визначаються моделі сполучуваності й далі з врахуванням категоріальної семантики, семантики лексико-граматичного розряду, типа перенесень виявляються різновиди образів, вишиковується їх парадигма;

е) проводиться аналіз гештальтного рівня, який має на увазі виявлення і аналіз типових й індивідуально-авторських гештальтів на основі асоціативних трансформацій за схожістю, суміжністю.

Оскільки концептуальний аналіз може бути виконаний як на матеріалі одного твору, так і сукупності творів одного автора, а також сукупності творів різних авторів, що належать до одного літературного напрямку [2: 60-61], то, на нашу думку, це відкриває цікаві перспективи для дослідження текстів сучасної української літератури і постмодерної поезії зокрема.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Демьянков В.З.** Когнитивизм, когниция, язык и лингвистическая теория / В. З. Демьянков. – М.: Русские словари, 1992. – 306 с. 2. **Бабенко Л.Г.** Лингвистический анализ художественного текста. Теория и практика: [учебник; практикум] / Л.Г. Бабенко, И.Е. Васильев, Ю.В. Казарин. – М.: Флинта: Наука, 2003. – 496 с. 3. **Воркачев С.Г.** Вариативные и ассоциативные свойства телеономных линвоконцептов: [монография] / С.Г. Воркачев. – Волгоград: Парадигма, 2005. – 214 с. 4. **Демьянков В.З.** Когнитивизм, когниция, язык и лингвистическая теория / В.З. Демьянков. – М.: Русские словари, 1992. – 306 с. 5. **Кагановська О.М.** Текстові концепти художньої прози (на матеріалі французької романістики середини ХХ сторіччя): Монографія / О.М. Кагановська. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2002. – 292 с. 6. **Краткий словарь когнитивных терминов** / [Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина]; под общ. ред. Е.С. Кубряковой. – М.: Филол. ф-т МГУ им. М.В. Ломоносова, 1996. – 245с. 7. **Кузьмина Н.А.** Интертекст и его роль в процессах эволюции поэтического языка / Н.А. Кузьмина; Науч. ред. Н.А. Купина. – Екатеринбург: Омск: Изд-во Урал. ун-та; Изд-во Омск. гос. ун-та, 1999. – 268 с. 8. **Леонтьев А.Н.** Язык и речевая деятельность в общей и педагогической психологии / А.Н. Леонтьев // Избранные, психологические труды. М.: Моск. псих.-социал. ин-т; Воронеж: МОДЭК, 2001. – 447 с. 9. **Мазепова О.В.** Застосування концептуального аналізу у процесі вивчення східного поетичного тексту / О.В. Мазепова // Вісник Львівського ун-ту. – 2008. – Вип. 45. – Серія філологічна. – С. 157-163. – режим доступу до журн.: <http://www.lnu.edu.ua/faculty/Philol/www/visnyk/45/20.%20Mazepova.pdf>. 10. **Маленко О.О.** Интертекстуальність в українській постмодерній поезії: діалог культурних кодів / О. О. Маленко // Лінгвістичні дослідження: збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. – 2008. – Вип. 25. – С. 23-25. 11. **Маслова В.А.** Поэт и культура: концептосфера Марины Цветаевой: [учебное пособие] / В.А. Маслова. – М.: Флинта: Наука, 2004. – 256 с. 12. **Микитина С.Е.** О концептуальном анализе в народной культуре / С.Е. Никитина // Логический анализ языка. Культурные концепты. – М.: Наука, 1991. – 204 с. 13. **Ніконова В.Г.** Трагедійна картина світу в поезії Шекспіра: Монографія / В.Г. Ніконова. – Дніпропетровськ: Вид-во ДУЕП, 2007. – 364 с. 14. **Плерома –3'98:** Мала українська енциклопедія актуальної літератури [Текст] / уклад.: В. Єшкілев, Ю. Андрухович. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1998. – 288 с. – (Проект “Повернення деміургів”). 15. **Поповская Л.В.** Лингвистический анализ художественного текста в вузе: учеб. пособ./ Л.В. Поповская. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2006. – 512 с. 16. **Селиванова Е.А.** Основы лингвистической

теории текста и коммуникации / Е. А. Селиванова. – К.: Фитосоциоцентр, 2002. – 336 с. 17. **Селіванова О.О.** Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник / О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2008. – 712 с. 18. **Ткачук Н.О.** Смысловий простір лінгвістичного символу / Н.О. Ткачук // Мова: наук.-теор. часопис з мов-ва. – 2009. – № 14. – С. 131-135. 19. **Фрумкина Р.М.** Есть ли у современной лингвистики своя эпистемология? / Р.М. Фрумкина // Язык и наука конца XX века: сборник статей / Под ред. Ю.С. Степанова. – М.: ИЯЗ РАН РГГУ, 1995. – С. 74-117. 20. **Фрумкина Р.М.** Концептуальный анализ с точки зрения лингвиста и психолога (концепт, категория, прототип) / Р.М. Фрумкина // Научно-техническая информация. – 1992. – Сер. 2. – №3. – С. 1–8. 21. **Яременко В.** Визначальні художньо-стильові напрями і течії в літературі ХХ ст. / В. Яременко // Українське слово: Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст.: В 4 кн. – К., 2003. – Кн. 1. – Режим доступу: <http://www.ukrlib.com.ua/encycl/techii/printout.php?number=16>